

CENGİZ HAN'IN TAOCU KEŞİŞ CH'ANG CH'UN'A GÖNDERDİĞİ MEKTUBA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Muhammed Ali BUDAK*

Özet

Cengiz Han, ticaret yapmak amacıyla batıya, Harzemşahlara gönderdiği tüccarların öldürülmesi üzerine (1218) Harzemşahlar üzerine bir sefere çıkmıştır. Batı Seferi adıyla bilinen bu sefer sırasında, Çin'de bulunan ve Taocu bir keşiş olan Ch'iu Ch'u-chi'ye bir mektup göndermiş, onu yanına davet etmiştir. Çoğunlukla Ch'ang Ch'un yani Ebedi Bahar adıyla bilinen bu keşiş de yaşlılığına rağmen Cengiz Han'ın bu çağrısına uymuş ve uzun bir yolculuğa çıkmıştır. Nihayetinde Cengiz Han ile Afganistan'da buluşmuş ve onunla birkaç görüşme yapmıştır.

Cengiz Han'ın bu keşişi yanına çağırmasındaki en önemli ve kişisel nedeni, ölümsüz olmak istemesidir. Hatta Ch'ang Ch'un ile yaptıkları birinci görüşmede ona yönelttiği ilk soru, ölümsüzlük için bir ilacı olup olmadığıdır. Fakat keşiş, ona böyle bir ilacı olmadığını söylemiştir. Moğol Hanı ve Taocu keşiş arasındaki bu görüşmenin bir diğer nedeni de devlet yönetimi, özellikle Çin'in yönetimi konusunda, bilgi ve yardım elde etmektir. Çünkü Çin, bozkır devlet yönetimine göre çok daha karışık bir sisteme sahiptir.

Cengiz Han, herhangi bir dilde okuyamamış veya yazamamıştır. Yani bu mektup kendisi tarafından yazılmamıştır. Fakat onun için özel bir öneme sahip bu keşişe gönderilen mektubun yazılmasında büyük bir hassasiyet gösterdiği kesindir ve büyük ihtimalle bu konuyla bizzat ilgilenmiştir. Bu mektupta Cengiz Han, kendisi, düşünceleri, etrafındaki Moğolları ve Asya'nın geneli hakkında kısa da olsa çeşitli bilgiler vermiştir. Burada, mektupta yazılanlara dair kısa bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Cengiz Han, Moğollar, Ch'ang Ch'un, Çin, Mektup.

AN ASSESSMENT OF GENGHİS KHAN'S LETTER TO TAOİST MONK CH'ANG CH'UN

Abstract

Genghis Khan sent merchants to the Khwarazmian Empire in 1218. But the governor of city of Otrar, suspected these merchants to be spies and brutally murdered them. Therefore Genghis Khan launched an invasion called Western Campaign. Meanwhile he sent a letter to Ch'iu Ch'u-chi, a Taoist monk who was residing at China and in seclusion and called him to his side. Mostly known by the name Eternal Spring, this monk complied with this invitation and despite his old age set forth on a journey to reach him. After all he met with Genghis Khan in Afghanistan and had a several meetings with him.

---

* Dr. e-mail: malibudak@yahoo.com.tr
ORCID ID: 0000-0002-4610-090X

The most important and personal reason for Genghis Khan to invite this monk is immortality. In fact, the first question he asked him during his first meeting with him was whether he has a medicine for immortality. But the monk told him that he had no such medicine. Another reason for this meeting between the Mongolian Khan and the Taoist monk is to obtain information and assistance for state administration, especially on the administration of China. Because China has much more complex system than of the steppe's.

Genghis Khan was unable to read or write in any language, to wit: This letter was not written by him. But it is certain that he paid great attention to the writing of this letter that sent to the monk, which was of special importance to him, and he probably took care of this issue personally. In this letter, Genghis Khan gave various information about himself, his thoughts, the Mongols around him and the whole of Asia. In this study, a brief evaluation of what was written in the letter tried to be done.

Keywords: Genghis Khan, Mongols, Ch'ang Ch'un, China, Letter.

Giriş

Cengiz Han, Harzem üzerine gerçekleştirdiği batı seferindeyken, Çin'de bulunan ve Ch'ang Ch'un (Ebedi Bahar) adıyla bilinen Taocu keşiş Ch'iu Ch'u-chi'ye gayet övücü bir mektup göndermiş ve onunla görüşmek istediğini söylemiştir. XII. yüzyılın ilk dönemlerindeki ünü Çin'deki Kin (Cürçenler, Chin Hanedanlığı, Jin Hanedanlığı) ve Song hanedanlarının saraylarında dahi bilinen Ch'ang Ch'un, ileri yaşına rağmen çok uzun bir yola çıkmış ve nihayetinde Afganistan'da Cengiz Han ile görüşmüştür. Onun 1221-1224 yılları arasında gerçekleşen bu yolculuğu, Ch'ang Ch'un'un öğrencilerinden biri olan Li Chi Ch'ang tarafından *Si Yu Ki* (Batıya Yolculuk) adıyla yazıya geçirilmiştir.¹

Cengiz Han'ın, Ch'ang Ch'un'u, tıp konusunda bilgileri olan Emir Subayı Liu Chang lu'dan öğrendiği düşünülmektedir.² Onun, bu Taocu keşiş ile görüşmek istemesinin nedenleri arasında, bozkırdaki devletlere göre çok daha karmaşık bir yapıya sahip olan Çin'i idare etme konusunda ondan bilgi almak olmakla beraber Cengiz Han'ın Ch'ang Ch'un'dan asıl isteği, yaşamı uzatmanın yollarını öğrenmek ve mümkünse ölümsüz olmaktır.³

Moğolların dini açıdan genel politikaları, yönetimleri altındaki tüm dinlere hoşgörü göstermek olmuştur. Çünkü onlara göre Moğol İmparatorluğu genişledikçe karşılıklarına çıkan yabancı dinler, aslında onların kendi inançlarının birer uzantısından başka bir şey değildir. Siyasi alanda da kendilerinden önceki yönetimlerin baskıladığı azınlıklara dayanma yönünde bir eğilim göstermişlerdir.⁴

Moğol İmparatorluğu genişledikçe Moğolların egemenliğine giren dinlerin yöneticileri açısından bakıldığında onlar, kendi inançlarının devam etmesi ve yayılmasının, yeni yöneticilerin desteğini almaktan geçtiğini bilmiş, bundan dolayı Cengiz Han için dua edip, onları desteklemişlerdir. Elbette Moğollar da egemenlikleri altına aldıkları yerlerdeki dinlere, var olmaya devam etmelerinin Moğol yöneticileri desteklemekten geçtiğini açıkça göstermişlerdir. Yani Ch'ang Ch'un'un Cengiz

¹ Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century*, Cilt: 1, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., Londra, 1910, s. 35; Sechin Jagchid, "The Mongol Khans and Chinese Buddhism and Taoism", *The Journal of the International Association of Buddhist Studies*, (Ed. A. K. Narain ve diğerleri), Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 1979, s. 7; Herbert Franke, "The Chin Dynasty", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 6, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 317.

² Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 46, Sayı: 1, Yıl: 1986, s. 207.

³ Richard Marton Sontag, *Chang Te-hui and His Journey to Qaraqurum at the Summons of Qubilai Qan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Arizona Üniversitesi Doğu Çalışmaları Fakültesi, 1978, ss. v, 4-5; Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 37; Yao, *a.g.m.*, s. 207; Jagchid, "The Mongol Khans...", s. 12.

⁴ Jagchid, *a.g.m.*, s. 7; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul, 1979, s. 317.

Han'ın çağrısına uymaktan başka bir çaresi yoktur.⁵ Ama yola çıkmasının ikinci nedeni de öğrencisi olan Yin Chih-p'ing'dir. Zira o keşişi, Taoculuk içindeki kendi mezhepleri (okulları) olan Ch'ün-chen öğretisini Moğolistan'da yaymak için uygun zamanın geldiği konusunda ikna etmiştir. Bu dönem Çin'deki Taoculuk, siyasi nedenlerden ötürü (kuzeyde Cürçen Kin ve güneyde Song Hanedanlığı olması nedeniyle) ikiye ayrılmış durumdadır. Bunlardan güneydeki, Cheng-i Mezhebi'dir ve onların Moğollarla bağlantıya geçmek için henüz hiçbir nedenleri yoktur. Bununla beraber kuzeyde bulunan ve Ch'ang Ch'un'un mezhebi olan Ch'üan-chen Mezhebi, Moğolların tehdidi altındadır. Ch'ang Ch'un'un öğretmeni tarafından kurulan bu mezhebin, fanatik eğilimleri ve özellikle Budist çevrelerde rahatsızlık yaratması yüzünden, 1190'da resmen yasaklanmış⁶ olması da genel olarak Moğolların desteğini almak için çaba göstermelerinin bir başka nedenidir.

Nihayetinde bir araya geldikten sonra Cengiz Han, Ch'ang Ch'un'un yaşamı uzatmak veya ölümsüz olmak için herhangi bir ilacı olmadığını söylediğinde, muhtemelen büyük bir hayal kırıklığına uğramış ve arayışında başarısız olmuştur. Keşişin dürüstlüğü ve kendisi için uzun bir yoldan gelmeyi göze almasını takdir etmiş fakat genel olarak söylediklerine pek kulak asmamıştır. İkili arasındaki görüşmenin ardından Ch'ang Ch'un'un idaresindeki Taoculuk mezhebi Moğolların korumasına girmiş, bu mezhep üyeleri vergiden muaf tutulmuş, pek çok entelektüel ve sıradan insan da Moğolların eline düşmemek için Tao tapınaklarına sığınmış ve Ch'üan-chen Mezhebi'ne geçmiştir. Böylece bu mezhep güçlenmiş, sadece diğer Taocu mezheplerin önüne geçmekle kalmamış, Budizm'i dahi geride bırakmıştır. Daha önce Cürçen Kin ve Song Hanedanlığı tarafından yapılan davetleri geri çeviren Ch'ang Ch'un'un Cengiz Han'ın davetini kabul etmesiyle Moğol Hanı, Çin'e karşı yürüttüğü propaganda faaliyetinde de başarı sağlamıştır.⁷

Cengiz Han tarafından Ch'ang Ch'un'a gönderilen mektup konusunda söylenmesi gereken bir nokta da mektubun yazarıdır. Cengiz Han herhangi bir dilde okuyup yazma bilmediği için bu mektup onun yanındaki görevlilerden biri tarafından yazılmıştır. Genel kabul gören görüş de bu kişinin Cengiz Han'ın yetenekli yöneticilerinden biri olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai'dir.⁸

Mektubu kim kaleme almış olursa olsun, Cengiz Han'ın Ch'ang Ch'un'la ilk karşılaşmalarında "Üstad, uzaklardan hangi Uzun Yaşam İlacını bana getirdin?" diye sorması,⁹ bu mektuba ne kadar önem verdiğini ve yazımını ciddiye aldığını göstermektedir. Çoğunlukla üst düzey bir üsluba sahip olsa da Cengiz Han'ın gerçek düşüncelerini yansıtmakta¹⁰ ve Emil Bretschneider'a göre "(Mektubunda) Cengiz Han, yaşamının sadeliğine rağmen, insanları idare etme konusunda çok sağlam ilkeler ortaya koymakta ve sözcükleri çok derin gerçekler ifade etmektedir."¹¹

Mektubun Değerlendirmesi

Cengiz Han'ın mektubu hem dinsel hem de Çin'e karşı suçlayıcı bir ifadeyle başlamaktadır. Çünkü ona göre Gök yani Tanrı, abartılı ve müsrif bir hayat yaşadığı için Çin üzerindeki korumasını kaldırmış ve onu saldırıya açık bir hale getirmiştir. Bu anlamdaki başka bir ifade mektubun ilerleyen kısımlarında tekrar görülmektedir ki bu sefer Cengiz Han, hiçbir seçkin özelliği olmadığını söyledikten sonra Çin'de bulunan ve istikrarsız davranan Kin Hanedanlığı'nı ele geçirmesinin yegâne sebebini yine Gök'ün kendisine yaptığı yardıma bağlamıştır.¹²

Asyalı, bozkır kültürünün üyeleri olan Moğolların (ve onları pek çok alanda derinden etkileyen Türklerin) dinlerinin önemli bir etmenini Gök mefhumu oluşturmaktadır. 1221 tarihinde Moğol kumandanı Mukali ile görüşmek amacıyla Moğolları ziyaret eden ve geride bu yolculuğuna ilişkin bir seyahatname bırakan Shao Hung, kavga ve çatışmadan uzak duran Tatarların beşinci ayın beşinci

⁵ Jagchid, *a.g.m.*, s. 7; Yao, "Ch'iu Ch'u-chi...", ss. 207-208.

⁶ Jagchid, *a.g.m.*, s. 10; Yao, *a.g.m.*, s. 209; Franke, "The Chin Dynasty", ss. 317-318.

⁷ Jagchid, *a.g.m.*, ss. 12-13; Yao, *a.g.m.*, ss. 212, 215-216, 219.

⁸ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 37; Yao, *a.g.m.*, s. 206.

⁹ Li Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist*, (Çev. Arthur Waley), George Routledge & Sons, Londra, 1931, s. 101.

¹⁰ Yao, "Ch'iu Ch'u-chi...", s. 206.

¹¹ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 36.

¹² Bretschneider, *a.g.e.*, s. 37-38.

gününde Tanrı'ya ve Gök'e dua ettiklerini kaydetmiştir.¹³ Eski Türkçede hem “gök (kök)” yani gökyüzü, hem de “en büyük ruh” kavramları tek bir sözcük, yani Tengri (Tanrı) sözcüğüyle karşılanmış, mavi renge karşılık gelen gök (kök) sözcüğü sıfat görevi de görmüştür.¹⁴ Göksel anlamını taşıyan bu *kök* sözcüğünü Türkler ve Moğollar kendilerini adlandırmakta kullanmış; Türkler kendilerine Kök-Türk, Moğollar da kendilerine Köke-Moğol demiştir. Hatta Moğollar büyük bir ısrarla, Gök'ün sonsuz olduğunu vurgulamış, tekrarlarla ondan Möngeke sıfatıyla bahsetmişlerdir.¹⁵ Bu durum payzalarda,¹⁶ Güyük Han'ın Baycu Noyan'a¹⁷ ve Papa IV. Innocentius'a,¹⁸ Möngeke Han'ın da Fransa Kralı IX. Louis'ye gönderdiği¹⁹ mektuplarda kendini açıkça göstermektedir.

Cengiz Han'ın mektubunun başında Tanrı'ya atfen Gök'ten bahsetmesi, Çin dinindeki Gök mefhumuna,²⁰ yapılan bir gönderme ihtimalini de akla getirmektedir. Taoizm'de *di* (yeryüzü) ile bir ikili oluşturacak şekilde kullanılan *tian* (gökyüzü) sözcüğü, hem gökyüzünü hem de bir ilahı tanımlayabilmekte ve binlerce yıldan beri kullanılmaktadır. Bununla beraber Gök mefhumunun bir ilah şeklinde ortaya çıkması Zhou (Chou) Hanedanı'ndan önce görülmemektedir ve bu hanedan üstünde belirgin bir Türk tesiri bulunmaktadır.²¹ *Tian* sözcüğünün Chou Hanedanlığı döneminde önem kazanması nedeniyle bir Orta Asya ihtimalinden bahsedilmiş, bunun özellikle Moğolca *Tengri* sözcüğünden geldiği öne sürülmüştür.²² Özetle, *tian* hemen her zaman *di* ile beraber kullanılmıştır ki buna Shao Hung'un Cengiz Han ve Tatarlardan nasıl bahsettiği örnek olarak gösterilebilir. Zira o bu düşünceyi yansıtır şekilde Cengiz Han'ın “gökyüzü ve yeryüzüne karşı çok saygılı olduğunu,”²³ Tatarların hem göğe hem yere çok büyük bir saygı gösterdiğini söylemiştir.²⁴ Cengiz Han'ın böyle bir ikili kullanmaması,²⁵ onun kendi inancını ifade etmesini göstermektedir ve bu durum değişmeksizin, Avrupalılara yazılan mektuplarda da ortaya çıkmaktadır.

Cengiz Han bunların ardından mektubunda, bozkırda yaşayanlar tarafından oluşturulan bozkır kültürünün temelinde olan çobanlığa²⁶ atıfta bulunmuş ve Moğolların bu niteliğinden bahsetmiştir. Kendisinin, Moğol ulusunu oluşturan “alçak gönüllü” çobanları gibi yaşadığını anlatmıştır. O tıpkı çobanları gibi yiyip-içmekte, onların giydiğini giymektedir. Bu hayatın sadeliğini ve aslında kısıtlılığını gözler önüne koyar şekilde, hep benzer gıdalarla beslendiğini ve benzer elbiseleri giydiğini söylemiştir.²⁷

¹³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (Çev. Ankhbayar Danuu), (Yay. Haz. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, ss. 13, 80.

¹⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1986, ss. 27-29.

¹⁵ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1994, s. 95.

¹⁶ “Mengü (Möngeke) Tanrının gücü ile” *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 131.

¹⁷ “...çünkü her şeyin üstündeki yüce Tanrı, bizzat ölümsüz Tanrı'dır...” Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Doğu Akdeniz Kültür ve Tarihi Araştırmaları Vakfı, Antalya, 2006, s. 91.

¹⁸ “...biz, ebedi gökyüzünün gücüyle şu emri verdik...” Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 30.

¹⁹ “...gökte sadece ebedi bir Tanrı'nın...” Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 127.

²⁰ Stephan Feuchtwang, “Chinese Religions”, *Religions in the Modern World*, (Ed. Linda Woodhead ve diğerleri), Routledge Publishing, Londra, 2002, s. 103.

²¹ Ruth H. Chang, “Understanding *Di* and *Tian*: Deity and Heaven from Shang to Tang Dynasties”, *Sino-Platonic Papers*, (Ed. Victor H. Mair), Cilt: 108, University of Pennsylvania, Philadelphia, 2000, ss. iv-vi, 10-11; Yueh-Ting Lee, Honggang Yang ve Min Wang, “Daoist Harmony as a Chinese Philosophy and Psychology”, *Peace and Conflict Studies*, Cilt: 16, Sayı: 1, Yıl: 2009, ss. 68, 70; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 26. Baskı, İstanbul, 2005, s. 250.

²² Axel Schuessler, *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2007, s. 495.

²³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 47.

²⁴ A.g.e., s. 85.

²⁵ Moğolların Gizli Tarihi'nin çeşitli yerlerinde [*Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, § 113, 121, 124] Cengiz Han'ın mektuptakinden farklı olarak Gökyüzü ve Yeryüzü'nü birlikte anması günümüzde halen açıklığa kavuşturulmamış bir durumdur. Bkz. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 96.

²⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 213-214.

²⁷ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 37.

Meng Ta pei lu, Hei Ta shi lu, Simon de St. Quentin, Plano Carpini ve Wilhelm von Rubruck gibi XII. Yüzyıl kaynaklarında, Moğolların açık bir şekilde hayvancılıkla uğraştığı belirtilmiştir.²⁸ Cengiz Han'dan önceki dönemlerde, yani XI. ve XII. yüzyıllarda Moğollar, geçim kaynağı ve yaşayış türlerine göre ana olarak ormanlılar (veya avcılar) ve bozkırlılar (veya çobanlar) şeklinde ikiye ayrılmış olsa da iki kesim arasında kesin bir çizgi çizmek son derece zordur. Aslen avcılıkla geçimlerini sağlayan orman kabileleri, geyik ve karaca gibi yabancı hayvanları evcilleştirirken; göçer bir halde yaşayan bozkırlıların ana geçim kaynakları da avcılık ve hayvancılık olmuş, at, keçi, koyun ve sığır yetiştirmişlerdir. Atı idare etmeyi bilen ormanlıların, durumu iyi olanları onu ancak avlarda kullanırken, çobanlar en büyük önemi, savaşta da kullanılan bu hayvana vermiş, askeri güç veya zenginlik atlara göre ölçülmüştür.²⁹

Moğolların esasen hayvancılıkla uğraşmaları onların gıda ve giyimleri üstündeki en büyük etken olmuştur. Bununla beraber Moğol İmparatorluğu kurulmadan ve ticaret yolları bu ülkeden geçmeden önce, Moğolların hayvanları kendilerine yeterli gelmemiştir. Bu alandaki eksikliği büyük ölçüde avcılık yaparak kapatmışlardır ki Cengiz Han da babasının ölümünün ardından balık avlamak zorunda kalmıştır.³⁰ Moğol İmparatorluğu'na elçilik göreviyle gönderilenler de onların hayatlarının büyük bir kısımlarını avcılıkla geçirdiklerini gözlemlemiştir.³¹ Cengiz Han "Savaş Mektebi" dediği avı, Moğollarına tavsiye etmiş, böylece hem ulus savaşa hazır olmuş³² hem de taze ve fazla et kaynağı ortaya çıkmıştır. Özetle, onları gören elçilerin de kaydettiği üzere Moğollar arada sırada bakliyat ürünlerini kullansa da gıda ihtiyaçlarını ana olarak besledikleri ve avladıkları hayvanlardan karşılamıştır. Hayvanların sütünden de başta kımız olmak üzere içecek ve lor gibi süt ürünleri yapmışlardır.³³ Plano Carpini³⁴ ve Simon de St. Quentin'in³⁵ bahsettiği insan eti yedikleri yönündeki söylentiler de Hun Türklerinin yaptığı gibi düşmanlarını korkutmak için uyguladıkları psikolojik savaştan başka bir şey değildir.³⁶ Temel yeme içme ihtiyaçlarını karşıladıkları hayvanlar, giysileri ve zırhlarından başka onların silahları ve çadırlarını yapmak için kullandıkları malzemeleri de sağlamıştır.³⁷ Yani Moğolların neredeyse tamamı hayatlarının hemen her alanında hayvanlardan elde ettikleri ürünlerle yaşamlarını sağlamış ve bundan dolayı hayatta kalmalarını sağlayan bu hayvanlara kendi canları kadar değer vermiştir denilebilir.

Cengiz Han bunlardan sonra mektubunda, halkı ve ulusuyla büyük bir birlik içinde hareket ettiğini, herkesin birbirine bağlı olduğunu ve yetenekli kişileri de kendi kardeşi olarak gördüğünü söylemiştir.³⁸

²⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, ss. 73-74, 105, 111, 138; Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, ss. 17-18; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, ss. 36, 42; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, ss. 33, 40, 47.

²⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, § 77, 85, 90, 99-100, 118, 123-124, 128, 131; Tuncer Gülersoy, "Altan Topçü", *Belleten*, Cilt: 38, Sayı: 152, Yıl: 1974, ss. 628-629; Tuncer Gülersoy, "Altan Topçü-II", *Belleten*, Cilt: 50, Sayı: 196, Yıl: 1986, s. 47; Tuncer Gülersoy, "Altan Topçü-III", *Belleten*, Cilt: 51, Sayı: 199, Yıl: 1987, ss. 22-23; Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 1995, ss. 57-60, 63.

³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, § 9, 12, 54, 75-76, 115, 123; Gülersoy, "Altan Topçü", s. 620; Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı...*, ss. 66, 71-72.

³¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, ss. 111-112; Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, s. 12; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 38.

³² Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 151.

³³ *Moğolların Gizli Tarihi*, § 12, 16, 19, 70, 85, 93-124, 130, 145; Gülersoy, "Altan Topçü", ss. 620, 627-629; Gülersoy, "Altan Topçü-III", s. 22; *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, ss. 109-111, 141-143, 147; Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, ss. 12, 20-21; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, ss. 59-60; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, ss. 35-37, 50; Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı...*, ss. 65-66; d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 33.

³⁴ Carpini, *a.g.e.*, s. 59.

³⁵ Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, s. 19.

³⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akedeniz'e 2000 Yıl*, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan), Kabalcı Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2007, ss. 127-130.

³⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, § 95-97, 104, 106, 112, 114, 116, 135; Gülersoy, "Altan Topçü", ss. 630-631; Gülersoy, "Altan Topçü-II", ss. 29, 49, 66; Gülersoy, "Altan Topçü-III", s. 27; *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, ss. 111, 139; Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, ss. 21-22; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, ss. 41, 96; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, ss. 32-33, 40.

³⁸ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, ss. 37-38.

Moğolları birleştiren ve bu ad altında tek bir ulus yaratan kişi olan Cengiz Han'ın bu yolda gerçekleştirdiği en büyük başarılarından biri, hiç kuşkusuz, Moğolların arasındaki kabile kavgalarına son vermek ve liyakat temelli bir imparatorluk kurmak olmuştur.³⁹ Bu yöndeki ilk adım da kişilerin, yeteneklerine göre belirli görevlere ve makamlara getirilmesidir. Bu düşüncenin genele yayılmış uygulaması, Moğolların ele geçirdikleri yerlerdeki becerikli kimseleri öldürmemeleri ve onları yanlarında götürmeleri⁴⁰ şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Bu konudaki bir diğer etmen, Cengiz Han'ın da söylediği üzere Moğolların birbirlerine son derece bağlı olmasıdır. Onları ziyaret eden bazı elçiler de Moğolların birbirlerine çok bağlı olduğunu gözlemlemiştir. Peng Da Ya bu yakınlığı, “birbirlerini hep akraba olarak görmektedirler” şeklinde ifade etmiş;⁴¹ Carpini, Moğolların “kendilerini aynı ailenin üyesi olarak” gördüklerini ve “çok sıkı bir sevgiyle birbirlerine bağlı” olduklarını söylemiştir.⁴²

Bu durum aslında bozkırdaki yaşamın acımasızlığının göstergesinden başka bir şey değildir. Çünkü son derece sert bir iklimi bulunan bozkırdaki yaşamda hayatta kalma ihtimali, kalabalık ve birlik içinde olmayla artmaktadır. Aynı coğrafyanın insanı olan Türklerin çeşitli suçlara karşılık verdikleri cezaların ya idam gibi ağır ya da kısa süreliğine hapis⁴³ olması bu durumun bir sonucudur. Az ve sınırlı kaynaklar sunan böyle bir coğrafyada yaşayan Moğolları gören Carpini de onların yediği et miktarından hayret etmiş ve “öteki ulusların bu kadar az yiyerek yaşamasına imkân yoktur,” diyerek bozkırdaki hayatın az ve sınırlı kaynaklar sunduğuna işaret etmiştir.⁴⁴ Bu durumun toplum hayatına bir diğer yansıması da yaşlılara gösterilen muameledir. Shao Hung, Moğolların yaşlılara pek saygı duymadığını,⁴⁵ Simon de St. Quentin de Moğolların, yaşlanan babalarına bir tür et vererek öldürdüklerini söylemiştir.⁴⁶ Oğuz Kağan'ın Gürk ve Başgurd seferine çıkmadan önce, yaşlıların bu sefere katılmayıp geride kalmak istemesi,⁴⁷ İspanya'da yaşayan Cantabrianların yaşlılarının da kendilerini öldürmeleri,⁴⁸ şehirler ve şehir medeniyetine dair çok bilgisi olmayan Cengiz Han'ın da ele geçirdiği bölgeleri, bozkırlaştırma niyetinde olması⁴⁹ hep bozkır ve göçer yaşam türünün getirdiği acımasızlığa birer örnektir. Avrupalılar için anlaşılabilir olan bu durumdan ötürü onlar Cengiz Han'ı “insanlığın felaketlerinden biri olarak” görmüştür. “Çinlileri bile hayret içinde bırakan bir asalet sembolü” olduğunu, aslında Cengiz Han'ın şehirli medeniyetine kayıtsız kalmadığını genellikle görmezden gelmişlerdir.⁵⁰

Mektubuna devam eden Cengiz Han, egemenliği altına aldığı yeleri sayarken, güneyde Song'ların, kuzey tarafında Hui-ho'ların, doğu yönünde Hia'ların (Tangutlar, Xia, Şia,) ve batıda bulunan barbarların isimlerini saymıştır.⁵¹

Mektupta geçen ve “uçan şahin” anlamına gelen Hui-ho adı, Çinliler tarafından ilk önceleri yani VII. ve VIII. yüzyıllarda Uygurlar için, daha sonra Uygurların Müslüman olmasıyla bu sefer de Müslümanlar için kullanılmıştır. Bu durumun nedeni de Çin'e, İslamiyet'in Uygurlar aracılığıyla girmesidir. Bununla beraber Cengiz Han'ın, Moğol İmparatorluğu'nu kurduğu dönemde Doğu

³⁹ İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2014, ss. 248-249.

⁴⁰ Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, s. 27; Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s. 111; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 126, 147, 150-151, 157, 183; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 1989, s. 193.

⁴¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 120.

⁴² Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, ss. 57, 121.

⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 292.

⁴⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s. 59. Ayrıca bkz. Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, s. 80.

⁴⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 80.

⁴⁶ Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında...*, s. 33.

⁴⁷ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi: Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1982, s. 22-24 ve s. 23, d.n. 90.

⁴⁸ Silius Italicus, *Punica*, Cilt: 3, § 325-330.

⁴⁹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, (Çev. Mehmet Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, ss. 242-245.

⁵⁰ d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 143; Grousset, *a.g.e.*, ss. 245-247; Roux, *Türklerin Tarihi...*, s. 130.

⁵¹ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 38.

Türkistan'da yaşayan Uygurlar, Moğolların kuzeyine değil, tam aksine güney-güneybatılarına düşmektedir.⁵²

Orta Asya'da kurulan Uygur Hakanlığı'nın 840'ta yıkılmasının ardından çeşitli yönlere dağılan Uygurlar, daha sonraları ana olarak üç devlet kurmuşlardır. Bununla beraber bu devletler diğer bozkır devletlerine benzememiş, siyasi fetih fikrini bir kenara bırakmış ve başta Çin olmak üzere diğer komşularıyla barış içinde yaşamayı ve ticaret yapmayı hedeflemiştir. Ayrıca Cengiz Han tarafından Moğol İmparatorluğu kuruluncaya değin onlar, Türk ve Moğol boylarının eğitimliliğini de üstlenmişlerdir.⁵³ Uygurlar tarafından kurulan bu devletlerden ilki, haklarında çok fazla bilgi bulunmayan ve siyasi hâkimiyetleri oldukça kısa süren Sha-chou Uygurlarıdır. İkinci Uygur devleti, Uygurların Kan-chou şehrini merkez yapmasıyla kurulmuştur. Bu Kan-chou Uygurları daha sonradan Sarı Uygurlar olarak anılacaktır ki 1226'da Cengiz Han'ın imparatorluğuna bağlanmışlardır. Uygurların üçüncü devletleri de hem Çin hem de Batı kaynaklarında bazen oturdukları şehirlere bazen de hükümdarlarının unvanlarına göre isimlendirildikleri için farklı farklı adlar altında görünse de ana olarak Turfan veya Kao-Ch'ang Uygur Devleti olarak anılan devlettir. Bu devlet 1209'da Moğollara bağlanmıştır ki Uygurlara sürekli bir yakınlık duyduğu görülen Cengiz Han, kızı Alatun-beki'yi, Uygur Hanı'na (İdikut) vermeyi vaat etmiştir.⁵⁴

XII. yüzyılın sonlarında, Huai Irmağı sınır olmak üzere Çin coğrafyasının güneyinde Çinli Song İmparatorluğu, kuzeyinde Cürçen kökenli Kin İmparatorluğu kuzey batıda da (Ordos ve Kansu bölgesi) Tangutlar (Xi Xia, Batı Şia) bulunuyordu.⁵⁵

Cengiz Han'ın doğuda olduğunu söylediği Hia'lar (Xia, Şia), Tangutlar tarafından kurulan devlete Çinliler tarafından verilen addır. Eski (Büyük) Xia (Da Xia) topraklarında kurulduğu için Xia ama Çin'e göre batıda olduğu için Batı Xia (Xi Xia) adını almıştır ve konumu mektupta geçen yerle uyumluluk göstermektedir. Tangut adıyla ilk olarak Orhun Yazıtlarında görülmekle beraber onlar kendilerini Mi veya Mi-Niah olarak adlandırmışlardır.⁵⁶ X. yüzyılda güçlenmeye başlayan Tangutlar kısa süre sonra Çin'den destek görmüş, Song Hanedanı'yla yakın ilişkiler kurmuş fakat 1034'te Song Hanedanı'ndan ayrılmış ve 1038'de bağımsızlığını ilan etmiştir. XII. yüzyılın ortalarında en parlak devrini yaşayan bu devletin sınırları bu dönem kuzeydoğuda Sarı Nehir'e batıda Tun-huang'a (Dunhuang), kuzeyde Kara-Hoto'ya (Eçina) ve güneyde Xi-ning şehrine dayanmış; Çinlilerden, Tibetlilerden, Uygurlardan, Kitanlardan ve çeşitli Çin ve Türk topluluklarından oluşan karışık bir nüfusa sahip olmuştur. 1125'te Cürçenler Liao Hanedanı'nı ortadan kaldırırken, onların doğusundaki bazı bölgeleri de ele geçirmiş ve onları böylece Güney Çin'den ayırmış, zaman içinde güçleri ve önemleri azalmış, nihayetinde önce 1209'da Moğolların egemenliğini kabul etmiş, 1227'de de tamamen ortadan kaldırılmışlardır.⁵⁷

Küçük bir Tunguz kabileler birliği olan Cürçenler X. yüzyılın başlarına değin, Liao-tung Körfezi ve Mançurya'nın kuzeydoğu bölgeleri arasında bulunan Po-hai Devleti'nin içinde bulunmuştur. Bu devlet 926'da Hitayların (Kitanlar) idaresinde olan Liao Hanedanı tarafından ortadan kaldırılınca, bu sefer doğrudan Liao Hanedanı idaresine girmiştir. Onlar tarafından gördükleri kötü muameleler de dâhil olmak üzere çeşitli nedenler yüzünden, Wu-lu-nai isimli bir Cürçen beyi, bu kabileleri bir araya getirerek bağımsızlık mücadelesine başlamış, ancak onun torunu A-ku-ta döneminde (1114) ilk kez başarı elde edilmiştir. Bunun ardından A-ku-ta kendini 1115'te imparator

⁵² Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 2017, s. 141; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 42, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012, s. 242; Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 28, d.n. 49; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 136-137.

⁵³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, ss. 134-136; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu...*, ss. 131-132.

⁵⁴ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, ss. 39, 41-42; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul, 2019, s. 37; Grousset, *a.g.e.*, s. 229.

⁵⁵ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 35, d.n. 79; Grousset, *a.g.e.*, s. 186.

⁵⁶ Zhouqing Guo, "The Historical Process and Political Value of the Intermarriage for Pacification Between Liao and Xia", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Cilt: 357, Yıl: 2019, s. 32; Ksenia Borisovna Kepping, "The Name of the Tangut Empire", (Çev. George Van Driem), *T'oung Pao*, Cilt: 80, Sayı: 4/5, Yıl: 1994, s. 359; Ruth Dannel, "The Hsi Hisa", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 6, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 156.

⁵⁷ Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 313; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1947, ss. 244-245; Dannel, "The Hsi Hisa", s. 154.

ilan etmiş ve hanedanına da Kin (Chin) adını vermiştir. Bu hanedan 1125'te Liao Hanedanı'nı ortadan kaldırmış ve güneyde Song Hanedanı'yla komşu haline gelmiştir.⁵⁸

Song Hanedanı, kısa bir süre önce Liao Hanedanı'na karşı Cürçen Kin Hanedanı'yla ittifak yapmış olsa da Kin Hanedanı, Liao Hanedanı'nın ortadan kaldırılmasının ardından bu sefer Song Hanedanı'na karşı saldırıya geçmiş, 1126'da onların yönetim merkezlerini ele geçirmiş, sınırlarını 1130'da Yangtze'ye (Gök Irmak) kadar genişletmiştir. Kin ve Song hanedanları arasında büyük oranda savaş hali olmuş, ancak 1142'de yapılan ve iki taraf arasında Huai Irmağı'nı sınır olarak belirleyen bir anlaşmayla barış tesis edilmiştir. Bununla beraber zaten bu döneme kadar Moğollar gittikçe güç kazanmış ve Kin Hanedanı da özellikle 1147'den itibaren onlardan çekinmeye başlamış, bundan dolayı Song Hanedanı'ndan uzak durmuştur. Fakat Xi Xia'nın (Tangutlar) ortadan kaldırılmasının ardından 1210'da Moğollar yönlerini Kin Hanedanı'na çevirmiş ve 1215-1216'da önemli yerleri ele geçirdikten sonra bu hanedana 1234'te son vermişlerdir.⁵⁹

Çin'in yerli hanedanı olan Song Hanedanı'nın başkentleri K'ai-feng ve imparatorları Ch'in-tsung, 1126'da Cürçenlerin kurduğu Kin Hanedanı tarafından ele geçirilince, bu imparatorun kardeşi Chao Kou (Kao-tsung) güneye giderek 1127 yılında Lin-an'da (günümüz Hang-chou) Güney Song Hanedanlığı kurulmuştur.⁶⁰ Song Hanedanlığı ana olarak Cürçen Kin Hanedanlığı'na karşı güneydeki toprakları savunmuş, Moğolların ortaya çıkışıyla onların Xi Xia'ları (Tangutlar) ortadan kaldırmalarını izlemiş, 1233'te Kin Hanedanlığı'na karşı Moğollarla ittifak dahi kurmuştur. Bununla beraber Kin Hanedanlığı'nın da böylece ortadan kaldırılmasının ardından Moğollarla doğrudan sınırdaş hale gelmiş, 1273'te başlayan savaşlarda aldıkları yenilgilerin ardından 1276'da yönetim merkezleri Moğollar tarafından ele geçirilmiştir. Danışmanı, üvey annesi ve askeri idarenin etkisinde kalacak olan ve 1278'de tahta çıkartılan çocuk yaşta son imparatorları Chao Ping, 1279'da Yai-shan'da Moğollara karşı son bir direniş gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bununla beraber bunun başarısız olunacağı anlaşılınca, Danışman Lu Hsiu-fu, altı yaşındaki çocuğu esir hayatından kurtarmak için öldürmüş, böylece Song Hanedanı sona ermiştir. Nihayetinde hem kuzeydeki Cürçen Kin Hanedanı'nı hem de güneydeki Song Hanedanı'nı ortadan kaldıran Moğollar, Kitanlar ve Cürçenlerin aksine tüm Çin'i ele geçirmeyi başarmışlardır.⁶¹

Bunların ardından Cengiz Han mektubunda ilginç bir şekilde şu anda elde ettiği toprakların büyüklüğünün ancak artık çok geçmişte kalan *shan yü*'lerinin (şan-yü) imparatorluğuyla kıyaslanabileceğini söylemektedir.⁶² Tanhu (sonraları Tanju, Jenuye, Şanu) unvanının Çince söylenişi olan Şan-yü (Şany), Hun Türklerinin dilinde “sonsuz genişlik, yücelik, ululuk” anlamlarını içermektedir ve Asya'daki çeşitli Türk devletlerinin hükümdarı tarafından V. yüzyılın ortalarına değin, yaklaşık olarak altı yüzyıl boyunca kullanılmıştır.⁶³ Bu konuyla ilgili olarak 1233 tarihinde Moğollara elçilik amacıyla giden Peng Da Ya, Kara Tatarların eskiden kuzey *shan yü*'de yaşadığını söylemiş, böyle yaparak onların önceleri yani Kuzey Han döneminde, Hun Devleti'nin topraklarında yaşadıklarını anlatmak istemiştir. Cengiz Han'ın gönderdiği mektubun alıcısı olan Ch'ang Ch'un da batıya doğru yolculuk yaptığı sırada Cengiz Han'ın hatunlarından birinin idaresinde olan bir Orda'ya denk gelmiş ve bu Orda'nın görkeminden etkilenerek, kadim Hunların Hanlarının bile hayrete düşeceğini söylemiştir.⁶⁴

⁵⁸ Eberhard, *a.g.e.*, s. 249; Franke, “The Chin Dynasty”, ss. 218, 220, 226.

⁵⁹ Eberhard, *a.g.e.*, ss. 249, 251; Franke, *a.g.m.*, s. 233.

⁶⁰ Ari Daniel Levine, “The Reigns of Hui-tsung (1100-1126) and Ch'in-tsung (1126-1127) and the Fall of the Northern Sung”, *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 5-1, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 643; Tao Jing-Shen, “The Move to the South and the Reign of Kao-tsung (1127-1162)”, *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 5-1, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 644; Eberhard, *a.g.e.*, s. 245.

⁶¹ Richard L. Davis, “The Reign of Tu-tsung (1264-1274) and His Successors to 1279”, *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 5-1, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss. 952, 956-957; Eberhard, *a.g.e.*, ss. 246-247; Franke, “The Chin Dynasty”, s. 215; Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 35, d.n. 79.

⁶² Bretschneider, *a.g.e.*, s. 38.

⁶³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 60.

⁶⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, ss. 26, 97-98 ve 97, d.n. 1; Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist*, ss. 70-71.

Hunlardan bu şekilde bahsedilmesinin muhtemelen ve ilk aşamada akla gelen iki nedeni vardır. Bunların ilki, Asya'daki Türk soylu tüm boyların hemen hepsini tek sancak altında toplayan Asya Hun İmparatorluğu'nun⁶⁵ büyüklüğü ve etkileyciliğidir. Anlaşılan o ki bu İmparatorluk halen hatırlanmakta ve bozkırdaki devletler için bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. İkinci muhtemel neden de Cengiz Han'ın kendini Asya Hunlarının mirasçısı, ardılı olarak görmesi olabilir. Bunun en yakın örneği, kendini Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak gören II. Mehmet'tir.⁶⁶ Türk devlet geleneğinde "fethedilen bir memleketin siyasi geleneğine tevarüs edilmesi ... bir esas olarak" görülmüştür. Bu düşünce, ele geçirilen yerde yaşayanların gözünde meşruiyeti sağlamayı da kolaylaştırmıştır.⁶⁷ Kültür, din ve düşünce alanında pek çok şeyi Türklerden alan Moğollar⁶⁸ ve dolayısıyla Cengiz Han, kendini Asya Hunlarının mirasçısı olarak görmüş ve bundan dolayı yukarıdaki ifadeyi kullanmış olabilir. Bu görüşte olan René Grousset de "840'ta Uygurların düşmesinden sonra Bozkır İmparatorluğu pratik anlamda varissiz kalmıştı. Kendisini 'bütün keçe çadırlarda oturanların' kağanı olarak ilan ettirmekle Cengiz Han, sırasıyla Türkler (Hunlar), sonra Moğolların ataları (Cücenler ve Akhunlar), sonra yeniden Türkler (Göktürk ve Uygur) tarafından sahip çıkılan bu eski İmparatorluğun artık Moğollar tarafından yeniden ve kesin şekilde kurulduğunu ilan etmiş oluyordu"⁶⁹ demiştir.

Mektubun buraya kadar olan kısmında Cengiz Han esasen kendinden ve yaptıklarından bahsetmektedir. Bunlar da oldukça kısa ve net bir şekilde anlatılmıştır. Bu durum, Cengiz Han'ın gösterişi ve böyle görkemli unvanları sevmediğine bir başka delildir. Çünkü kendisi, Musul Beyi Bedrettin Lü'lü'ye gönderilmesi için yazdırdığı mektupta, istemediği gösterişli unvanlar kullanıldığını öğrendiğinde, yeni hizmetine giren ve İranlıların yazım usulünü bilen kâtibini, bundan dolayı idam ettirmiştir.⁷⁰ Keşişe gönderilen mektubun sonraki kısmında, ana olarak Ch'ang Ch'un'a hitap eder şekilde, Taocu usulü ve keşişi över ifadeler bulunmaktadır.

Cengiz Han, mektubunda bunların ardından, asil bir yol seçtiğini, imparatorluğunu hakkaniyetli bir şekilde yönetmek istediğini söylemiştir. Ama hem liyakate verdiği önemi tekrarlarcasına hem de mektubun alıcısı olan Ch'ang Ch'un'a tanıdık gelecek Çince terimler kullanarak, önce imparatorluğu düzgün bir şekilde yönetmek için tecrübeli ve bilgili kişilere ihtiyaç duyulduğundan sonra da "üç (*kung*) ve dokuz (*k'ing*)" görevlerine atayacak yetenekli kişiler bulamadığından bahsetmiştir.⁷¹

Cengiz Han Moğolları birleştirmeye başladığında, kendi tarafına geçen Moğol beylerinin, kendi halkı üzerindeki egemenliğine karışmamıştır. Hatta bu makamlarını kalıtsal hale yani babadan oğula aktarılır hale dahi getirmiştir. Aynı durum Çin için de geçerlidir. Fakat bu konuda Çin'in önemli bir ayrıcalığı vardır. O da bozkırda yaşayan Moğollara göre son derece ileri ve karışık bir idari yapıya sahip olmasıdır. Bozkırda uyguladıkları yöntemlerin burada uzun vadede pek işe yaramayacağını gören Moğol Hanları, Çin'i yönetmek için Çin idare yöntemlerini uygulamaya karar vermişler ve bundan dolayı kendilerine yardımcı olacak ve bilgi verecek kişileri yanlarına çağırılmışlardır. Bundan dolayı yani Çin'deki devlet idare yöntemleri hakkında bilgi almak için Ch'ang Ch'un Cengiz Han'ın yanına çağırılmıştır. Fakat kendisi bu konudaki tek örnek olmamış, daha sonra Ye-lü Ch'u-ts'ai Ögeday Han'a, Chang Te-hui de Kubilay Han'a gönderilmiştir.⁷²

Qin (M.Ö. 221-226) ve Han (M.Ö. 206-M.S. 221) hanedanlıkları döneminde, Çin uzun bir aradan sonra yeniden birleşmiş ve yönetilen toprakların büyüklüğü ciddi ölçüde artmıştır.⁷³ Özellikle Han Hanedanlığı döneminde neredeyse tüm Çin tek bir idare altında birleşmiştir. Bununla beraber Çin,

⁶⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 61.

⁶⁶ Feridun Emecen, "Fatih Sultan Mehmed ve Etrafındaki Dünya: Osmanlı Devleti'nin Doğu Komşuları", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: 33, Yıl: 2009, s. 70.

⁶⁷ Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed, İstanbul Fethi ve İmparatorluk", *Türk Kültürü*, Sayı: 20, Yıl: 1964, s. 9.

⁶⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 61, 314; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötügen Neşriyat, 23. Baskı, İstanbul, 2014, s. 117; Zeki Velidi Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941, ss. 5-6, 14-15, 19, 30, 31-32.

⁶⁹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu...*, ss. 212-213.

⁷⁰ d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, ss. 153-154.

⁷¹ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 38.

⁷² Sontag, *Chang Te-hui...*, ss. v, 4-5.

⁷³ Maxwell E. Aiken ve Wei Lu, "Historical Instances of Innovative Accounting Practices in the Chinese Dynasties and Beyond", *Accounting Historians Journal*, Cilt: 20, Sayı: 2, Yıl: 1993, s. 172.

bu dönem krallıktan imparatorluk haline geçerken İmparatorlar yeni bir idare organizasyonu üretmemiş, eski dönemlerden kalan makamları korumuş fakat onlara yeni görevler eklemişlerdir. Dolayısıyla Han Hanedanlığı'ndaki makamlar da ana olarak Chou Kralları'nın idare mekanizmasındaki görevlilerdir.⁷⁴ Bu hanedanlıktaki yönetim mekanizması (kabine) ana olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunların ilkinin Üç Bakan (Üç Ekselansları *sang gong, san kung*) oluşturmuştur. İkinci sırada yer alan görevliler de Dokuz Bakan (*jiu qing, chiu ch'ing*) adıyla bilinmişlerdir. Üç Bakan'dan ilk sırada gelen Şansölye (*Ch'êng-hsiang*), yönetim mekanizması içinde diğer tüm görevlilerin üstündedir ve ana olarak İmparator'a yardım etmektedir. Ondan sonra gelen İmparatorluk Sekreteri (*Yü-shih ta-fu*), Şansölye Vekili olarak görev yapıyor olarak görünse de esasen hükümet görevlilerinin disiplini ve denetiminden sorumlu olmuştur. Üçüncü sırada bulunan ve askeri işlerden sorumlu olan Başkomutanlık (*T'ai-wei*) makamı, kendinden önceki diğer iki Bakan'ın aksine daimi olmamış, ancak gerekli görüldüğü durumlarda oluşturulmuştur.⁷⁵ Üç Bakan'ın altında olan Dokuz Bakan da şu şekildedir: Hükümet rahibi olarak tanımlanmakla birlikte astronomi ve astroloji faaliyetlerine başkanlık yapan, hükümette görev alacak çeşitli memurların sınavını yapan Tören Bakanı; hükümet içindeki görevlilerin oğulları ve kardeşlerinden oluşan, aynı zamanda yine çeşitli görevlere atanabilme ihtimalleri bulunan, saray ve salonların kapılarında muhafızlık yapan Saray Beyleri'ni idare eden *Maiyet Gözetmeni*; İmparatorluk Muhafızları'nın komutanı olan *Muhafızlar Komutanı*; İmparatorun atlı arabalarından ve atlarından sorumlu olan *Büyük Hizmetkâr*; Vilayet Valilerinin çözmekte başarısız olduğu davalara bakan, gerekli gördüğü halde bunları İmparator'a bildiren, yani devletin adli işlerinden sorumlu olan *Adalet Komutanı*; “doğru yola dönen barbarların idaresinden” yani Çin tabiiyetini kabul edenlerden sorumlu olan görevli olarak tanımlansa da yapılan dini törenlerdeki kurban ayinlerini yönetmek de dâhil olmak üzere çeşitli görevleri üstlenen *Büyük Haberci*; unvanından da görüldüğü üzere İmparatorluk ailesinden sorumlu olan, onların kayıtlarını tutan *İmparatorluk Boyu (Klanı) Yöneticisi*; mali işlerden sorumlu olan son iki yönetici de devletin gelir ve giderlerinden sorumlu olan *Büyük Tarım Bakanı* ve İmparatorluk Ailesi'nin özel mali işleriyle ilgilenen *Küçük Hazine Dar*'dır.⁷⁶

1206 kurultayıyla, Moğol İmparatorluğu içinde kullanılmaya başlanan Yasak ile Cengiz Han, iç içe geçmiş ordu ve sivil kesimi katı bir disiplin ile idare etmeye başlamıştır. İmparatorluğun başında tüm imparatorluğun sahibi olan Cengiz Han ve ailesi bulunmaktadır.⁷⁷ Bununla beraber elçilik amacıyla gittikleri Moğol İmparatorluğu'nun ilk dönemlerini gören ve yolculuklarına dair raporlar kaleme alan Shao Hung, Peng Da Ya ve Xiu Ting, en üstte Mukali'nin bulunduğu Cengiz Han'ın bürokrasi sistemi ve bu sistem içindeki çeşitli müşavirlerden bahsetmiş⁷⁸ ama ne Üç Bakan ve Dokuz Bakan makamlarından ne de bunlara denk gelebilecek herhangi bir hiyerarşiden bahsetmemiştir. Yani burada mektupta, Ch'ang Ch'un tarafından bilinen terimlerin seçilmesi, muhtemelen onun, durumu daha iyi anlayabilmesi içindir.

Bunlardan sonra mektupta, Ch'ang Ch'un'dan, onun ne kadar bilge ve yetenekli biri olduğundan ve inzivaya çekildiğinden bahsedilmektedir.⁷⁹

Bu dönem Çin'deki en önemli ve bilinen Tao mezhebi (okulu) Ch'üan-chen idi (Quanzhen Okulu). Bu mezhebin kurucusu olan Wang Che hükümette memur olmak için yapılan sıvanda başarılı olamamış ve uzun yıllar boyunca inzivaya çekilerek meditasyon yapmıştır. Taoizm'in kurucusu olarak görülen Lao-Tse'nin de inzivaya çekildiği yönünde bir rivayet vardır. Taocu keşişler de Lao-Tse'yi kendilerine örnek aldıkları için evlenmez, hayatlarını inzivada ve düşünceler içinde geçirmektedir.⁸⁰

⁷⁴ Wang Yü-ch'üan, “An Outline of The Central Government of The Former Han Dynasty”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 12, Sayı: 1/2, Yıl: 1949, s. 136.

⁷⁵ Michael Loewe, “The Heritage Left to the Empires”, *The Cambridge History of Ancient China*, (Ed. Michael Loewe ve Edward L. Shaughnessy), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 1017; Yü-ch'üan, *a.g.m.*, ss. 136, 144, 147-148, 150.

⁷⁶ Yü-ch'üan, *a.g.m.*, ss. 151-155.

⁷⁷ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu...*, ss. 217-219.

⁷⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, ss. 61-64, 67, 69-71, 78-80, 100-101, 119.

⁷⁹ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, ss. 38-39.

⁸⁰ Denis Twitchett ve Klaus-Peter Tietze, “The Liao”, *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 6, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 92; Franke, “The Chin Dynasty”, ss. 271, 317; Yao, “Ch'iu Ch'u-chi...”, s. 203; Bumairimu Abudukelimu, *Çin Kaynaklarına Göre Taoizm*, Basılmamış Doktora Tezi,

Wang Che 1167'de Shan tung Yarımadası'nın kuzeyindeki dağlık bölgeye yerleşmiş, eğitim vermeye başlamıştır. En önemli öğrencilerinden biri, kendinden sonra bu mezhebin lideri olan Ch'ang Ch'un'dur. Ch'ang Ch'un 1174'te onun yanından ayrılmış ve çeşitli bölgelerde dolaştıktan sonra Chung-Nan (Zhongnan) Dağları'na yerleşmiştir. Bu zamana kadar Çin'in kuzey bölgelerinin hemen tamamında bilinir hale gelmiş, 1188'de Cürçen Kin Hanedanlığı İmparatoru olan Shih Tsung (Shizong) ile bir görüşme dahi yapmıştır. 1207'de aynı hanedanlığın bir prensesi, Ch'ang Ch'un'un yaşadığı T'ai-hsü Kuan Tapınağı'na tüm Taocu Külliyyat'ın bir kopyasını vermiştir.⁸¹

Bunların ardından mektupta, isimleri verilmeksizin, Çin tarihinde önemli olan iki kişiye gönderme yapılmaktadır.⁸² Bunlardan ilki özel adı Chiang Shang (Jiang Ziya) olan T'ai Kung'dur. Neredeyse üç yüz küçük devlet ve beylik üzerinde hüküm süren Shang Hanedanlığı'na karşı mücadele veren Chou Hanedanlığı'na büyük yardımları dokunan T'ai Kung'un hayatının ilk dönemleri hakkında pek bilgi yoktur. Ama onunla ilgili hikâyeler ve efsaneler incelendikten sonra sadece gerçek biri olduğu kabul edilmekle kalınmamış, Chou tarihinde önemli bir yer işgal ettiği de ortaya çıkarılmıştır. Hizmetine girdiği ilk Chou Kralı Wen ile tanışmasına yönelik gerçekler kesin olarak bilinmese de büyük ihtimalle Chou Hanedanı'nın askeri müttefiki ve yakın ilişkiler kurduğu Chiang Klanı'nın bir üyesidir. Kendisi, yaklaşık olarak yirmi yıl boyunca hizmet ettiği Chou Hanedanı için çok önemli bir kişi haline gelmiş, Kral Wen ile onun ardılı olan Kral Wu dönemlerinde danışman, öğretmen, Shang Hanedanlığı'na karşı verilen savaşta nihai başarı kazanılincaya değin askeri stratejist ve muhtemelen ordu kumandanlığı da yapmıştır. Cengiz Han'ın atıfta bulunduğu, 'aynı arabanın içinde Wei Irmağı'ndan dönüş' hikâyesi, T'ai Kung'un Altı Gizli Öğreti adlı eserinde Kral Wen ile menkıbevi şekilde tanışmasına yapılan bir göndermedir.⁸³

Mektupta yapılan ve 'kamıştan kulübe' olarak adlandırılan ikinci göndermede de Chu-ko Liang'dan (Zhugo Liang) bahsedilmektedir. Doğu Han (Sonraki Han) Hanedanlığı'nın son dönemlerinde paralı askerlik yapan, çeşitli mücadelelerin ardından önce kral, 221'de Han Hanedanlığı'nın ardılı olduğunu iddia ederek kendini imparator ilan eden ve Shu Han Hanedanlığı'nı kuran Liu Bei, Chu-ko Lian'ın yardımını elde etmek için onu üç defa ziyaret etmiştir. Çünkü Üç İmparatorluk Dönemi olarak bilinen bu dönemde Shu Han, Çin'in hâkimiyeti için savaşan devletlerden biri haline gelmiştir.⁸⁴ Liu Bei tarafından yapılan ziyaretlerin öyküsü, Üç Krallığın Hikâyesi adlı eserde anlatılmaktadır ve çeşitli bilge adam arayışı öyküleri arasında en bilinenlerden biri olarak kabul edilmektedir.⁸⁵

Bunların ardından mektupta Cengiz Han, aralarında çok uzun bir mesafe olsa da Ch'ang Ch'un ile görüşmek istediğini ve bunun için oruç tutup, yıkandığını söylemektedir. Hatta Ch'ang Ch'un'un adına tahtından vazgeçebileceğini ima ederek⁸⁶ onun bilgisine ne kadar güvendiğini ve ihtiyacı olduğunu söyleyerek onu övmektedir. Oruç tutma ve yıkanma, misafir karşılamak için yapılan hazırlıklar konusundaki bir Çin geleneğine göndermedir.⁸⁷ Çünkü Kral Wen, Chiang Shang ve Liu Bei de Chu-ko Lian ile görüşmesinden önce üç gün boyunca oruç tutmuştur. Bununla beraber bunlar aslında Çin kültürüne herhangi bir yakınlık duymayan ve bozkırda yaşamış bir savaşçı olan Cengiz Han'ın özellikleriyle hiç uyum sağlamamaktadır. Kendisi ayrıca Kral Wen veya Liu Bei gibi özel yeteneklere sahip insanların yanına giden Çinli yöneticilerin aksine, bizzat Ch'ang Ch'un'u yanına çağırarak, onları taklit etme gibi bir niyetinin olmadığını açıkça ortaya koymuştur.⁸⁸ Yani bunlar

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 43; Ahmet Usta, "Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Tarih-i Edyan'ına Göre 'Çin Dinleri'", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: 1999, s. 160.

⁸¹ Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist*, s. 16; Franke, *a.g.m.*, s. 317; Yao, *a.g.m.*, s. 204.

⁸² Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 39.

⁸³ *The Seven Military Classics of Ancient China*, (Çev. Ralph D. Sawyer ve Mei-chün Sawyer), Basic Books, New York, 2007, ss. 27-28, 31, 40.

⁸⁴ Eric Henry, "Chu-Ko Liang in The Eyes of His Contemporaries", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 52, Sayı: 2, Yıl: 1992, s. 589; B. J. Mansvelt Beck, "The Fall of Han", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, ss. 352, 355-356.

⁸⁵ *Three Kingdoms*, (Atf. Luo Guanzhong), (Çev. Moss Roberts), University of California Press, California, 2014, ss. 129-143; Henry, *a.g.m.*, s. 589.

⁸⁶ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 39.

⁸⁷ Bretschneider, *a.g.e.*, s. 39, d.n. 88.

⁸⁸ *The Seven Military Classics...*, ss. 27, 40; *Three Kingdoms*, s. 140; Jagchid, "The Mongol Khans...", s. 11; Yao, "Ch'iu Ch'u-chi...", s. 207.

aslında söylenmesi gereken ve söylenmiş olması için söylenen ifadelerdir. Cengiz Han'ın Ch'ang Ch'un ile yapmak istediği görüşmenin, aşağıda da görüleceği gibi en önemli nedenlerinden biri bizzat hayatı uzatma hatta mümkünse ölümsüz olmadır.

Bunların ardından Cengiz Han, Emir Subayı Liu Chang lu'ya kendisini yani Ch'ang Ch'un'u yanına getirmesi için emir verdiğini söylemektedir.⁸⁹ Liu Changu lu olarak bilinen Liu Wen, aslında Cengiz Han'ın hizmetine şifacı olarak girmiştir ve “şarkı söyleyen ok” yapımıyla ünlenmiştir. Düşünüldüğüne göre Ch'ang Ch'un'un uzun bir yaşama sahip olduğundan ve başkalarına da bu kadar uzun yaşamayı öğretebileceğinden Cengiz Han'a bahseden kişidir. Kendisi 1235'te Doğu Moğolistan'daki Kerulen Nehri'nde çalıştırılan iki yüz kanal işçisinin idaresine verilmiştir.⁹⁰

Mektubun bundan sonraki kısmı büyük oranda merhamet duygusuyla bezeli haldedir.⁹¹ Bunun en büyük nedeni, Taoculuğun esas kitabı olan ve Lao-Tse'nin yazdığı kabul edilen *Tao Te Ching*'de bahsedilen Üç Hazine'den (Mücevher) birinin merhamet⁹² olmasıdır. Tam bu noktada Cengiz Han, Ch'ang Ch'un'dan öğrenmek istediği en büyük şeyi “yaşamı korumanın yolları”⁹³ ifadesiyle söylemektedir ki bu da uzun bir yaşam ve mümkünse ölümsüz olmaktır. Zira Taocular özellikle simya alanında geniş bir bilgi birikimine sahip olmuşlardır. Çin'deki simyaya yönelik en erken ilkeler Pao P'u Tzu'nun eserlerinde bulunmaktadır ki bunlar M.Ö. ilk yüzyıla aittir.⁹⁴ Cengiz Han'ın Ch'ang Ch'un ile tanışmak istemesinin nedenleri ne olursa olsun, onun mutlak surette uzun bir yaşam istediği son derece ortadadır. Bununla beraber nihayetinde Afganistan'da buluşabilen ikili arasında yapılan görüşmeler Taocuların eserlerinde başarılı olarak kaydedilse de Yuan Hanedanlığı'nın kaynaklarında, Ch'ang Ch'un tarafından verilen cevapların sıradan ve bilinen şeyler olduğu yazılmıştır. Zaten Taocu keşişin kendisi Cengiz Han'ın “Uzun Yaşam İlacı” hakkında sorduğu soruya olumsuz cevap vermiştir. Özetle, Cengiz Han'ın ölümsüzlük arayışı başarısız olmuş ama o Ch'ang Ch'un dürüstlüğünü ve başkalarının çağrısına cevap vermediği halde kendisini çağırması üzerine çok büyük bir mesafeyi kat ederek yanına gelmesini takdir etmiştir.⁹⁵

Sonuç

Cengiz Han, tüm Moğol ulusunu birleştirmesinden ve onlara asıl Moğol kimliğini kazandırmasından ziyade, dünyadaki en büyük imparatorluklardan birini kuran kişi olarak tanınmaktadır. Ona atfedilen niteliklerin başında da genellikle acımasızlığı gelmekte ama bu esnada onun bir bozkır insanı olduğu, bozkırdaki yaşamın bizzat kendisinin böyle bir özelliği olduğu unutulmaktadır. Ayrıca böyle bir nitelendirme yapılırken çoğu zaman, tarih araştırmalarının en önemli koşullarından biri olan olayların, kişilerin vs. buldukları dönemin şartlarına göre incelenmesi koşulu da göz ardı edilmektedir. Bu mektupta da görüldüğü üzere Cengiz Han'ın kendini ifade etmede kullandığı son derece açık, net ve kesin ifadeler, onun içinde bulunduğu dönemin şartlarını da yansıtmakta; kendinden bahsederken içinde yaşadığı, büyük bir sevgi beslediği toplum ve bu toplumun diğer üyeleri hakkında da çeşitli bilgiler vermektedir.

Cengiz Han'ın dünya görüşü ve düşünceleri hakkında, kısmen olsa da bilgi veren bu mektubun yazılış amacı bile aslında onun gayet insani istekleri olduğunu göstermektedir ki burada söz konusu durum, ölümsüz olmaktır. Ölümsüzlük düşüncesi aslında insanlık tarihi kadar eskidir ve bu konuda akla gelen ilk isimlerden biri de Sümerli Kral Gılgamış ve onun destanıdır. Gılgamış'ın gerçek veya efsanevi bir kişilik olması bir yana, Cengiz Han ile aralarında binlerce yıl bulunmasına ve birbirlerinden oldukça farklı kültürlere ait olmalarına rağmen onlar insanoğlunun, özelde ölümsüz olma isteğini, genelde ise pek çok konuda aynı düşüncelere ve dürtülere sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

⁸⁹ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 39.

⁹⁰ Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist*, ss. 38-39.

⁹¹ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 39.

⁹² *Lao Tzu's Tao-Teh-Ching: A Parallel Translation Collection*, (Der. B. Boisen), Gnomad Publishing, Boston 1996, § 67.

⁹³ Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, s. 39.

⁹⁴ Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist*, ss. 11-12.

⁹⁵ Jagchid, “The Mongol Khans...”, ss. 10-12; Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, ss. 100-101.

Mektubun yazarının Cengiz Han olmadığı kesin olmakla beraber etrafında, böyle bir mektup yazabilecek kabiliyette birilerinin bulunması, Cengiz Han'ın liyakate ne kadar önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır. O etrafındakilere, çabalarına ve yeteneklerine göre hak ettikleri makamlar ve yapabilecekleri görevler vermiştir. Onun bu özelliği, asıl öne çıkması gereken niteliklerinden biri olmalıdır. Çünkü bunun sayesinde önce Moğollar arasındaki kavgaları bitirmiş, onları tam anlamıyla Moğol yapmış ve ancak bunlardan sonra dünyadaki en büyük imparatorluklardan birini kurabilmiştir.

KAYNAKÇA

Abudukelimu, Bumairimu, *Çin Kaynaklarına Göre Taozim*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Aiken, Maxwell E. ve Wei Lu, "Historical Instances of Innovative Accounting Practices in the Chinese Dynasties and Beyond", *Accounting Historians Journal*, Cilt: 20, Sayı: 2, Yıl: 1993, ss. 163-186.

Beck, B. J. Mansvelt, "The Fall of Han", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, ss. 317-376.

Bretschneider, Emil, "Moğol İmparatorluğu Devri", (Çev. Kürşat Yıldırım), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, (Yay. Haz. Kürşat Yıldırım), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

Bretschneider, Emil, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century*, Cilt: 1, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., Londra, 1910.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul, 1979.

Carpini, Johann de Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara, 2015.

Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, (Çev. Ankhbayar Danuu), (Yay. Haz. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

Ch'un, Ch'ang, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, (Çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2020.

Chang, Ruth H., "Understanding Di and Tian: Deity and Heaven from Shang to Tang Dynasties", *Sino-Platonic Papers*, (Ed. Victor H. Mair), Cilt: 108, Pennsylvania Üniversitesi, Philadelphia, 2000.

Chih-Ch'ang, Li, *The Travels of an Alchemist*, (Çev. Arthur Waley), George Routledge & Sons, London, 1931.

Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygurlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 42, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012, ss. 242-244.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Çh'en Che'en Elçilik Raporu*, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul, 1995.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul, 2019.

d'Ohsson, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi*, (Çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008.

Davis, Richard L., "The Reign of Tu-tsung (1264-1274) and His Successors to 1279", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 5-1, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss. 913-961.

Dunnell, Ruth, "The Hsi Hisa", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 6, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 154-214.

BUDAK, M. A. (2022), Cengiz Han'ın Taocu Keşiş Ch'ang Ch'un'a Gönderdiği Mektuba Dair Bir Değerlendirme, AUSB, 5 (9), 47-64

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1947.

Emecen, Feridun, "Fatih Sultan Mehmed ve Etrafındaki Dünya: Osmanlı Devleti'nin Doğu Komşuları", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: 33, Yıl: 2009, ss. 65-85.

Feuchtwang, Stephan, "Chinese Religions", *Religions in the Modern World*, (Ed. Linda Woodhead ve diğerleri), Routledge Publishing, Londra, 2002, ss. 100-124.

Franke, Herbert, "The Chin Dynasty", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 6, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 215-320.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, (Çev. Mehmet Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

Guo, Zhouqing, "The Historical Process and Political Value of the Intermarriage for Pacification Between Liao and Xia", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Cilt: 357, Yıl: 2019, ss. 32-34.

Gülersoy, Tuncer, "Altan Topçi", *Belleten*, Cilt: 38, Sayı: 152, Yıl: 1974, ss. 597-632.

Gülersoy, Tuncer, "Altan Topçi-II", *Belleten*, Cilt: 50, Sayı: 196, Yıl: 1986, ss. 9-71.

Gülersoy, Tuncer, "Altan Topçi-III", *Belleten*, Cilt: 51, Sayı: 199, Yıl: 1987, ss. 19-66.

Henry, Eric, "Chu-Ko Liang in The Eyes of His Contemporaries", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 52, Sayı: 2, Yıl: 1992, ss. 589-612.

İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 1989.

İnalçık, Halil, "Fatih Sultan Mehmet, İstanbul Fethi ve İmparatorluk", *Türk Kültürü*, Sayı: 20, Yıl: 1964, ss. 8-13.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1986.

İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2017.

İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

Jagchid, Sechin, "The Mongol Khans and Chinese Buddhism and Taoism", *The Journal of the International Association of Buddhist Studies*, (Ed. A. K. Narain ve diğerleri), Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 1979, ss. 7-28.

Jing-Shen, Tao, "The Move to the South and the Reign of Kao-tsung (1127-1162)", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 5-1, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss. 644-709.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 26. Baskı, İstanbul, 2005.

Kepping, Ksenia Borisovna, "The Name of the Tangut Empire", (Çev. George Van Driem), *T'oung Pao*, Cilt: 80, Sayı: 4/5, Yıl: 1994, ss. 357-376.

Lao Tzu's Tao-Teh-Ching: A Parallel Translation Collection, (Der. B. Boisen), Gnomad Publishing, Boston, 1996.

Lee, Yueh-Ting, Honggang Yang ve Min Wang, "Daoist Harmony as a Chinese Philosophy and Psychology", *Peace and Conflict Studies*, Cilt: 16, Sayı: 1, Yıl: 2009, ss. 67-81.

Levine, Ari Daniel, "The Reigns of Hui-tsung (1100-1126) and Ch'in-tsung (1126-1127) and the Fall of the Northern Sung", *The Cambridge History of China*, (ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank), Cilt: 5-1, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss. 556-643.

Ligeti, Louis, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.

Loewe, Michael, "The Heritage Left to the Empires", *The Cambridge History of Ancient China*, (Ed. Michael Loewe ve Edward L. Shaughnessy), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 967-1032.

Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.

Mote, Frederick W., *Imperial China 900-1800*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 2003.

BUDAK, M. A. (2022), Cengiz Han'ın Taocu Keşiş Ch'ang Ch'un'a Gönderdiği Mektuba Dair Bir Değerlendirme, AUSB, 5 (9), 47-64

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan), Kabalıcı Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2007.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1994.

Rubruk, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.

Saint Quentin, Simon de, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Doğu Akdeniz Kültür ve Tarihi Araştırmaları Vakfı, Antalya, 2006.

Schuessler, Axel, *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2007.

Silius Italicus, *Punica*.

Sontag, Richard Marton, *Chang Te-hui and His Journey to Qaraqurum at the Summons of Qubilai Qan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Arizona Üniversitesi Doğu Çalışmaları Fakültesi, 1978.

The Seven Military Classics of Ancient China, (Çev. Ralph D. Sawyer ve Mei-chün Sawyer), Basic Books, New York, 2007.

Three Kingdoms, (Atf. Luo Guanzhong), (Çev. Moss Roberts), University of California Press, California, 2014.

Togan, İsenbike, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, ss. 235-255.

Togan, Zeki Velidi, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941.

Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1982.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 23. Baskı, İstanbul, 2014.

Twitchett, Denis ve Klaus-Peter Tietze, "The Liao", *The Cambridge History of China*, (Ed. Denis Twitchett and John K. Fairbank), Cilt: 6, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 43-153.

Usta, Ahmet, "Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Tarih-i Edyan'ına Göre 'Çin Dinleri'", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: 1999, ss. 129-164.

Vladimirtsov, Boris Yakovleviç, *Moğolların İktimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 1995.

Yao, Tao-Chung, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 46, Sayı: 1, Yıl: 1986, ss. 201-219.

Yü-ch'üan, Wang, "An Outline of The Central Government of The Former Han Dynasty", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 12, Sayı: 1/2, Yıl: 1949, ss. 134-187.

EKLER

Ek-1 Mektubun Türkçesi⁹⁶

Kibri ve abartılı şatafatı yüzünden Gök, Çin'i terk etti. Ama kuzey yabancılarında yaşayan benim, ölçüsüz ve aşırı isteklerim yoktur. Şatafattan nefret eder ve ılımlı bir hayat yaşarım. Tek bir giysim ve tek bir yemeğim vardır [aynı şeyleri giyer, aynı şeyleri yerim]. Alçak gönüllü çobanlarımın yediklerini yer, onlar gibi giyinirim.⁹⁷ (Aynı fedakârlıkları yapar aynı zenginliği paylaşıyoruz.)⁹⁸ Halkı çocuklarım olarak görür ve yetenekli kimselere, sanki benim kardeşlerimmiş gibi ilgi gösteririm. İlkelerimizde her zaman birlik içindeyizdir ve her zaman ortak bir şefkatle birbirimize bağlıyızdır. Askeri manevralarda her zaman ön saflarda olur, savaş zamanı asla arkada kalmam. Yedi yıl içinde büyük bir iş tamamlamada başarılı oldum ve tüm dünyayı tek bir imparatorluk altında birleştirdim. Benim öne çıkan, seçkin özelliklerim yoktur. Ama *Kin* hükümeti kararlı ve sabit değildir ve bundan dolayı Gök, (Kin) tahtını elde etmede bana yardımcı oldu. Güneyde *Song*,⁹⁹ kuzeyde *Hui-ho*,¹⁰⁰ doğuda *Hia (Xia)* ve batıda barbarlar; hepsi benim egemenliğimi kabul etti. Bana öyle geliyor ki artık çok geçmişte kalan *shan yü*'müzün¹⁰¹ zamanından beri bu kadar engin bir imparatorluk görülmemiştir. Ama takip ettiğim yol, asil bir yol olduğu için üstüme düşen sorumluluklar da bir o kadar ağırdır ve hâkimiyetimin bazı şeylerden eksik olmasından korkuyorum. Irmağı geçmek için kayıklar ve kürekler yaparız. Aynı şekilde imparatorluğu iyi ve sağlam halde tutmak için bilge adamları davet eder, yardımcıları seçeriz. Yönetime geldiğimden beri halkımı yönetmekten çok etkilenmişimdir ama üç (*kung*) ve dokuz (*k'ing*) makamlarını¹⁰² üstlenecek değerli kişiler bulamadım. Bu koşullarla ilgili olarak araştırma yaptım ve duydum ki sen, efendi, gerçeğe ulaşmış ve ışığın yolunda yürümüşsün. Çok bilgili ve fazlaca deneyimli olan sen kanunları da araştırmışsın. Kutsallığın görünür hale gelmiş. Kadim bilgelerin mutlak doğru olan kanunlarını muhafaza etmekteisin. Bilinen ve beğenilen kimselerin seçkin yetenekleri sana bahşedilmiş. Uzun zamandır kayalardan mağaralarda yaşamaktasın ve dünyadan elini eteğini çekmişsin. Ama senin nazarında, kutsallık makamına erişenler, ölümlülerin yolundaki bulutlar gibi sayılamayacak kadar çoktur. Savaşın ardından aynı yerde, yani Shan tung'da, yaşamaya devam ettiğini biliyordum ve her zaman seni düşünüyordum. Aynı arabanın içinde Wei Irmağı'ndan geri dönüşün anlatıldığı ve kamıştan kulübeye üç defa yapılan davetle ilgili olan hikâyeleri biliyorum.¹⁰³ Ama ne yapmalıyım? Dağlar ve engin düzlüklerle birbirimizden ayrılmış durumdayız ve seninle görüşemiyorum. Sadece tahttan inebilir ve yanında durabilirim.¹⁰⁴ Oruç tuttum ve yıkandım.¹⁰⁵ Emir subayım Liu Chang lu'ya,¹⁰⁶ senin için bir muhafız alayını ve araba hazırlamasını

⁹⁶ Bu çeviride, Bretschneider, *Medieval Researches...*, ss. 36-39'daki metin (ve dipnotlar) kullanılmıştır. Diğer Türkçe çeviriler için bkz. Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, (Çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2020, ss. 82-84; Emil Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", (Çev. Kürşat Yıldırım), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, (Yay. Haz. Kürşat Yıldırım), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, ss. 216-218.

⁹⁷ Palladius eski bir Çin kitabında, sade, yünlü kumaştan dokunmuş Cengiz'in giysisinin, ardılları yani Çin'i yöneten Moğol hanları tarafından bir yadigar olarak saklandığını söyleyen bir kayıt bulmuştur.

⁹⁸ Frederick W. Mote, *Imperial China 900-1800*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 2003, s. 433'ten alınan parantez içindeki kısım Bretschneider'da bulunmamaktadır.

⁹⁹ Kin ya da Nü-chi (Moğollar ve İranlı yazarlar tarafından adlandırıldığı şekliyle Cürçenler) o dönem Çin'in kuzeyinde; Çin kökenli Sung Hanedanı da Huai Irmağı'nın güneyinde hüküm sürüyordu. Her iki hanedan da Cengiz'in ardılları tarafından ortadan kaldırılmıştır.

¹⁰⁰ Bu ulusların burada verilen yerlerine dair bir karışıklık vardır.

¹⁰¹ Bu, M. Ö. İkinci yüzyıldan beri Moğolistan'da yaşayan kadim Hiung-nu'ların Hanlarının unvanıdır.

¹⁰² Chou Hanedanlığı'nın (M. Ö. 1122-249) zamanından beri üç *kung*, Çin İmparatoru'nun en yüksek danışmanlığını yapmış, dokuz *k'ing* de yönetimin çeşitli yerlerinde bulunmuştur.

¹⁰³ Bu, yüksek idari makamlarda bulunmaları için bilge adamların imparatorlar tarafından davet edildiği, Çin tarihindeki iki örneğe yapılan bir göndermedir. Chou Hanedanı'nın asil kurucusu olan Wen wang, (M.Ö. On ikinci yüzyıl) Wei Irmağı'nda balık tutan yaşlı bir adamla karşılaşmıştır. Bu bilge adamla yaptığı konuşmadan o kadar etkilenmiştir ki bakanı olarak hizmetine girmesi için ona yalvarmış ve nihayetinde kendi arabasında ağırlayarak yanında götürmüştür. Yapılan ikinci gönderme Chu Ko liung ile ilgilidir. Bu kişinin bilge biri olduğu Shu Han Hanedanı'nı kuran Liu Pei'ye kadar erişmiş ve o da onu bulmak için araştırmalar başlamıştır ve sonunda (M.S. 207) kamıştan bir kulübede yaşadığı tespit edilmiş, çok büyük bir güçle de olsa çekildiği bir inziva hayatını terk etmesi sağlanmıştır.

¹⁰⁴ Cengiz, Ch'ang ch'un'a, kendi yerini alması gerektiğini öneriyor.

¹⁰⁵ Ağırlayanın, konuğu ağırlamak için kendini hazırladığı anlamına gelen Çince bir kibarlık ifadesi.

emri verdim.¹⁰⁷ Bin *li*'den¹⁰⁸ korkma. Kutsal adımlarını atman için sana yalvarıyorum. Kumlu çölün büyüklüğünü düşünme. Dünyanın şu andaki halinde yaşayan insanlara merhamet göster ya da bana acı ve yaşamı korumanın yollarını bana bildir. Sana bizzat ben hizmet edeceğim. Hiç değilse bilgeliğinin az bir parçasını benimle bırakarak yanımdan ayrılmamı umuyorum. Bana tek bir sözcük söylemen bile mutlu olmama yetecektir. Bu mektupta düşüncelerimi kısaca ifade etmeye çalıştım ve onları anladığımı umuyorum. Ayrıca *Büyük Tao*'nun ilkelerini anlayan ve doğru olan her şeye yakınlık duyan senin, insanların dileğine de karşı koymayacağını umut ediyorum.

Beşinci ayın birinci günü (15 Mayıs) 1219'da yazıldı.

---

¹⁰⁶ *Liu Chung lu*, Cengiz Han'ın Kuzey Çin'i istila etmesi sırasında, *Kin* ordusunu terk eden ve Cengiz Han'ın hizmetine giren bir kaçaktır. Cengiz Han, ok yapmadaki mahareti sayesinde ona değer vermiştir. Kendisi Ch'ang ch'un'un tüm yolculuğu boyunca ona eşlik etmiştir. Ch'ang ch'un seyahatnamesinde bazen ona *Liu Kung* denilmiştir ki *Kung*, onun şeref unvanıdır.

¹⁰⁷ Çin'de kadim zamanlarda, imparator, bilgeleri davet ederken onlara bir araba gönderirlerdi.

¹⁰⁸ *Bir li* 576 metre olan yerel bir Çin uzunluk ölçü birimidir. Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Çh'en Che'en Elçilik Raporu*, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1995, s. 43, d.n. 1. (ç.n.)

BUDAK, M. A. (2022), Cengiz Han'ın Taocu Keşiş Ch'ang Ch'un'a Gönderdiği Mektuba Dair Bir Değerlendirme, AUSBĐ, 5 (9), 47-64